

Михайло КОВАЛЬЧУК

ЧИСЕЛЬНІСТЬ АРМІЇ УНР ЗА КАМ'ЯНЕЦЬКОЇ ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ (червень – листопад 1919 р.)

Упродовж останнього десятиліття щораз більшу увагу дослідників українських національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. привертає т.зв. Кам'янецька доба Директорії УНР (літо – осінь 1919 р.), коли український уряд, майже цілком втративши терени держави, на якийсь час опанував був Правобережну Україну. Армії УНР тоді довелося у важких умовах контратакувати більшовиків на Правобережжі, а згодом боротися й проти російських білогвардійців. Цей період значна частина істориків уважає „найвідповідальнішим і найкритичнішим“ етапом національно-визвольних змагань¹. Про бойові дії Армії УНР у літку – восени 1919 р. кілька студій опублікували як давніші діаспорні, так і сучасні українські дослідники². Проте чимало аспектів цієї теми залишаються невідомими в історичній літературі.

Якою була чисельність Армії УНР за Кам'янецької доби Директорії? У присвяченій літній кампанії 1919 р. праці генерала Армії УНР М. Капустянського (вперше виданий у 1921 р. і перевиданий 1946 р.) зазначалося, що в літку 1919 р. Дієва армія УНР мала у своєму складі 30 000 – 35 000 людей при 15 000 багнетів і шабель³. Дотепер дослідники або повторюють дані М. Капустянського, або взагалі оминають питання тогоджасної чисельності українського війська.

Такий стан справ пояснюється тим, що бракує передусім документальних джерел, аби достеменно визначити бойовий склад з'єднань і частин Армії УНР на різних етапах національно-визвольних змагань. Більшість військових архівів УНР загинула ще в 1919 – 1920 рр., а вцілі докumentи значною мірою розпорошилися на еміграції. Так, журнал бойових дій Армії УНР, що його генерал М. Капустянський використовував, пишучи свою працю, уже в 1922 р. вважався втраченим⁴. До того ж основний масив уцілілих архівів Армії УНР, який у міжвоєнний період зберігався в празькому Музеї Визвольної боротьби, після Другої світової війни було вивезено до СРСР, і практично до початку 1990-х рр. ці документи лишалися недоступними історикам. Утім і відтоді, як гриф секретності з архівів 1917 – 1921 рр. у нашій країні було знято, дослід-

ники чогось не надто цікавляться „празькими фондами” Армії УНР. Опрацювання і впровадження їх до наукового обігу відбувається вкрай повільно, що не сприяє формуванню цілісної картини національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр.

Тим часом у „празьких фондах”, які тепер зберігаються переважно в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, є чимало документів, що кидають світло на маловідомі сторінки історії війська УНР. Зокрема нам удалось виявити матеріали, які дають змогу встановити чисельність Армії УНР у другій половині 1919 р., – бойові розписи, дислокаційні відомості військових частин і з'єднань, доповіді командирів тощо. Особливу цінність для визначення тогоденного бойового складу українських військ становить журнал бойових дій Армії УНР, що, як виявилося, усе ж таки дійшов до наших днів. Це унікальне джерело з історії українського війська 1917 – 1921 рр. авторові статті вдалося віднайти серед архівних справ штабу Дієвої армії УНР. Зазначимо також, що, крім фондів власне Армії УНР, чимало інформації аналогічного змісту містять також документи архівних фондів Української галицької армії. Цінні з цього погляду матеріали ми виявили і в Центральному державному історичному архіві України у Львові, а так само в історичних і військових архівах Польщі й Росії.

Навесні 1919 р. Армія УНР перебувала в надзвичайно скрутному становищі. Втративши ще на початку року в боях з більшовиками Лівобережну й Південну Україну, українські війська поступово відступали й з Правобережжя. Поділля без особливого опору було здано більшовикам упродовж березня – першої половини квітня. У травні внаслідок низки важких військових поразок на Волині, що завершились захопленням поляками Луцька, а більшовиками – Рівного, уряд і Армія УНР опинились під загрозою цілковитого оточення і знищення більшовицькими й польськими військами. Під контролем українського уряду залишився лише невеличкий ра-

йон Дубно – Броди, де наприкінці травня й зосередились основні сили Армії УНР⁵.

На початку червня українська армія, здійснивши реорганізацію (усі військові з'єднання було зведені в групи й дивізії зі стрункою організаційною структурою), перейшла з Волині до району на північ від Тернополя, звідки й розпочала контранаступ проти більшовиків на Західному Поділлі.

На жаль, остаточно не з'ясованим лишається питання, яким був кількісний склад Армії УНР на момент відходу з Волині й початку контранаступу на Поділлі. Можна припустити, що чисельність її в цей час, після недавніх поразок на Волині й Поділлі, не могла бути значною. Так,

ще на початку березня 1919 р. загальна чисельність Армії УНР сягала близько 2 700 старшин, 1 400 підстаршин, 34 200 вояків, причому бойовий склад її становив 30 500 багнетів і 750 шабель⁶. Проте тяжкі людські втрати, що їх більшовики завдали Армії УНР у боях навесні того року, не могли не знекровити її. Про це, зокрема, свідчить і те, що одним з основних мотивів розпочати червневий контрнаступ була доконечна потреба здобути терен для людського поповнення⁷.

У згаданій праці М. Капустянський бойовий склад Дієвої армії УНР на початку червня 1919 р. подав так:

- 1) Група Січових стрільців – 4 500 багнетів і шабель, 200 кулеметів.
- 2) Запорізька група – 3 000 багнетів і шабель, 16 – 20 кулеметів.
- 3) Волинська група – 4 000 багнетів і шабель, 60 кулеметів.
- 4) Запорізька Січ – 1 000 багнетів і шабель, 30 кулеметів.
- 5) 2-га дивізія полковника О. Удовиченка – 1 200 багнетів і шабель, 50 кулеметів.

Разом Армія УНР, як уважав М. Капустянський, налічувала тоді 14 000 – 15 000 багнетів і шабель (втім, підсумувавши вищенаведені цифри, дістаємо лише 13 700), водночас загальний харчовий склад військ становив більш як 30 000 людей⁸.

Одразу ж зазначимо, що в журналах бойових дій Армії УНР, який вівся в штабі армії і становив у 1920 – 1921 рр. основне джерело

для написання М. Капустянським своєї праці, немає жодних відомостей про її кількісний склад на початку червня 1919 р. Отже подані вище цифри вивів сам М. Капустянський, який у літку 1919 р. обіймав посаду помічника начальника 1-ї (оперативної) управи штабу Армії УНР⁹. На жаль, його обрахунки не зовсім підтверджуються відомостями з інших джерел, що є в нашому розпорядженні.

У публікації з історії Січових стрільців В. Кучабського стверджується, що харчовий стан групи СС на 1 червня 1919 р. сягав 319 старшин, 8067 вояків, 5172 багнетів і 257 шабель¹⁰. Ці дані, на нашу думку, перевбільшені, бо, як свідчать архівні документи, протягом другої половини того року бойовий склад групи СС ніколи не перевищував 2 500 багнетів. Бойовий склад січово-стрілецьких полків у той час не міг бути такий великий, як про це пише В. Кучабський, ще й тому, що у травні – червні чисельність частин Січових стрільців унаслідок людських втрат була порівняно невелика. Так, на 16 червня 4-й полк СС і 28-й Стародубський полк налічували разом близько 300 людей, 27-й кінний полк – 60, а 28-й кінний полк – 50¹¹. Навіть беручи до уваги, що з травня до складу групи СС входила також 9-та Залізнична дивізія, гадаємо, мова може йти щонайбільше про 1 500 багнетів.

Загальна чисельність Запорізької групи після виходу її з Румунії, куди вона відступила під натиском біль-

шовиків, і приєднання до основних сил Армії УНР, як випливає з архівних документів, не перевищувала 5 500 старшин і вояків¹². Ймовірно, менше половини з них можна зарахувати до „багнетів” чи „шабель”, оскільки збросю запорожці були забезпечені дуже погано, фактично повністю втративши її в Румунії.

Що ж до Волинської групи, то зберігся бойовий розпис її частин станом на 9 червня (див. табл. 1)¹³.

На жаль, невідомою залишається точна кількість бійців Запорізької Січі отамана Ю. Божка та її бойовий склад на початку червня. Проте, виходячи з відомостей, що після виходу з Румунії в Запорізькій Січі було лише кількасот багнетів, ми вважаємо, що на початку контрнаступу її бойовий склад налічував не більш як 500 – 700 багнетів і шабель.

Документи й спогади сучасників дають змогу визначити й бойовий склад 2-ї дивізії полковника

О. Удовиченка. З його доповіді випливає, що дивізія на 7 червня, уже після успішних боїв за Кам'янець-Подільський, мала 900 багнетів і 25 шабель при 14 гарматах¹⁴. Та річ у тім, що чисельність її за кілька днів контрнаступу, незважаючи на безперервні бої, зросла. Як згадував командир артилерії цієї дивізії полковник Г. Чижевський, напередодні контрнаступу вона мала 700 багнетів і 25 шабель при 30 кулеметах і 12 гарматах, а в Кам'янці до її складу влилося кількасот добровольців – здебільшого учнів середніх шкіл¹⁵. Цю кількість (700 багнетів) підтверджують також інші мемуаристи¹⁶.

Отже, на нашу думку, бойовий склад Армії УНР на початку червня 1919 р. мав такий вигляд:

- 1) Група Січових стрільців – 1 500 багнетів і шабель.
- 2) Запорізька група – 2 000 багнетів і шабель.

Таблиця 1

Волинська група Армії УНР на 9 червня 1919 р.

Назва частини	Старшин	Підстаршин	Вояків (взагалі)	Багнетів	Шабель	Рушниць	Кулеметів	Гармат
Штаб Волинської групи	45		105	60	20	72	2	
1-ша Північна дивізія	363	540	3248	1799	101	2245	57	20
4-та Холмська дивізія	272	442	2630	2055		1747	74	4
Житомирська юнацька школа	36		273		12	300	11	
1-й запасний піший полк	60	87	205	184		234	17	
Разом	776	1069	6461	4098	133	4598	161	24

- 3) Волинська група – 4 100 багнетів і шабель.
- 4) Запорізька Січ – 500 – 700 багнетів і шабель.
- 5) 2-га дивізія полковника О. Удовиченка – 800 багнетів і шабель.

Разом в Армії УНР налічувалося близько 9 000 багнетів і шабель.

У перших числах червня, під час контрнаступу, українським військамдалося звільнити від більшовиків значні терени Західного Поділля. З червня дивізія О. Удовиченка визволила Кам'янець-Подільський (незабаром місто стало тимчасовою столицею УНР), 6 червня Запорізька група здобула Проскурів. „Одначе цю перемогу куплено дорогою ціною. Чисельність наших груп північних (маються на увазі групи СС і Волинська. – М.К.) значно зменшилася від тяжких переходів, боїв і захорувань”, – зазначав у своїй праці генерал М. Капустянський¹⁷. Відтак війська гостро потребували людських поповнень.

„Мобілізації зараз не проваджу, бо на селях поки не відновлена адміністративна влада. Все ж до війська йде велика кількість охотників – інтелігентів та селян”, – писав 6 червня з визволеного Кам'яниця-Подільського військовий міністр Г. Сиротенко начальникові Генштабу Армії УНР генералові О. Шайблє¹⁸. „Бойовий склад частин з кожним днем побільшується дякуючи вступу добровольців, настрій військ відмінний”, – доповідав командуванню полковник О. Удовиченко, дивізія якого, як уже згадувалося,

за кілька днів завдяки вступу до неї добровольців збільшилася до 900 багнетів¹⁹.

Зайнявши терени Західного Поділля, українське командування невдовзі змогло розпочати мобілізацію. Ентузіазм населення Кам'янецького повіту в цій справі військове керівництво сприйняло як добрий знак і вже 9 червня Головний отаман С. Петлюра підписав наказ № 77 Головної команди війська УНР про здійснення мобілізації. Належало мобілізувати уродженців 1889 – 1898 рр., а також усіх підстаршин до 35 років, старшин – до 40 включно. Безпосереднє проведення мобілізації покладалося на військові з'єднання: 1-й Північній дивізії було виділено для цього Крем'янецький і Острозький повіти, групі СС – Ізяславський, Запорізькій групі – Проскурівський і Летичівський, Запорізькій Січі – північну частину Кам'янецького і Новоушицького повітів, а 3-й (колишній 2-й) дивізії – південну частину цих повітів²⁰. 10 червня наказний отаман Армії УНР генерал О. Осецький і начальник штабу армії отаман А. Мельник видали наказ про створення для прийняття мобілізованих запасних і навчальних частин. При кожній пішій дивізії мав постати запасний кіш²¹. Також планувалося з часом, якщо кількість мобілізованих буде відповідна, створити армійські кінні і технічні коші.

9 червня в щоденнику Армії УНР з'явився перший запис стосовно мобілізації: „В районі Волин-

ської групи і Січових стрільців – провадиться мобілізація, згідно розпорядження т.ч. командуючого з'єднаними групами отамана Тютюнника. Призываються 10 років, від 20 до 30. Мобілізація іде гарно. В Холмську дивізію... мобілізовани ідуть зі зброєю і більш охотно, через те, що вони більше бажають битись з поляками, ніж з большевиками. В тих районах, де большевики довше панували, селяни йдуть з охотою їх виганяти”²². 12 червня генерал-квартирмейстр Волинської групи повідомляв наказного отамана, що 286 мобілізованих Авратинської і Білозерської волостей направлено на поповнення до 4-ї Хомської дивізії²³.

Районів, які більшовики контролювали більш-менш довго, на відбитих Армією УНР теренах було небагато. На Західному Поділлі вони господарювали з середини квітня, тож сільське населення регіону в основній своїй масі ще не встигло сповна відчути всіх „принад” більшовицького панування (за винятком хіба що Кам'янецького повіту, де свавілля більшовицьких військ і грабунки мирних громадян досягли неабиякого розмаху). На території Проскурівського І Летичівського повітів більшовицька влада існувала тільки в межах повітових центрів і містечок. У Крем'янецькому, Острозькому, Ізяславському повітах більшовики взагалі притрималися лише кілька тижнів і відступили під натиском українських частин (цій місце-

вості загрожувала ще й польська окупація, і щоб захиститися від поляків, селянство власними силами організувало тут Вільне козацтво). Тож певна частина людності не надто вітала чергову „zmіну влад”, відверто висловлюючи свою неприхильність до „петлюровців” і небажання йти до українського війська. Ситуацію погіршувала ще й відсутність твердої адміністративної влади УНР на місцях – навіть на рівні волостей, не кажучи вже про кожне село. Селяни, відчуваючи безкарність, часто відмовлялися йти на мобілізацію, заявляючи, що „не дадуть ні війська, ні хліба, хай уже скінчиться та війна”²⁴. 12 червня командувач групи СС отаман Є. Коновалець повідомив штаб армії, що мобілізація жодних людських поповнень його військам не дала, лише Вільне козацтво надіслало на поповнення 110 піших і кінних озброєних селян, які, однак, висловили твердий намір воювати тільки проти поляків²⁵. За таких умов вельми проблематично було провести успішну мобілізацію.

Внаслідок небажання чоловічого населення зголосуватись до служби у війську, часто доводилося вдаватись до сили, зокрема й для подолання опору. Наприклад, у с. Дорофіївці, в районі Чорного Остраста, 11 червня селяни обстріляли чоту польової жандармерії, що прибула для проведення мобілізації. При цьому один жандармський десятник загинув. Щоб запобігти подальшим інцидентам,

військовій частині Армії УНР довелося роззброювати селян і брати заручників²⁶. Подібні заходи давали результат, втім бойовий і моральний рівень забезпечення у такий спосіб поповнень був дуже низький. Це одразу ж виявилося у дезертирстві – здебільшого мобілізованих селян розбігалися по домівках, не чекаючи, коли їх відправлять у запасні частини. Так, станом на 19 червня до штабу Запорізької групи від початку мобілізації прибули тільки 203 мобілізованих, хоча на той час, за даними штабу групи, у Прокурівському повіті було мобілізовано до 1250 осіб. Відповідаючи на сповнені обурення запити командування, повітовий військовий начальник повідомив, що до 21 червня включно в його розпорядження надійшло всього 436 осіб, з яких прийнято на військову службу лише 199²⁷. Причина розбіжності в цифрах полягала в масовому дезертирстві мобілізованих і новобранців ще в дорозі до збірних пунктів. У телеграмі вартового отамана Волинської групи Омелюсика від 20 червня також ішлося про 600 мобілізованих для поповнення військ групи, проте достеменно відомо, що такої кількості нових вояків до дивізій не надійшло²⁸. Ще один промовистий приклад: коли 21 червня 4-та Холмська дивізія прибула до с. Соломного, щоб прийняти людське поповнення, ніякі мобілізовані сюди не з'явилися²⁹. Не було їх і в наступні дні. Дивно, але попри це 30 червня командир дивізії полков-

ник В. Янченко доповідав командуванню, що в цілому мобілізація йде добре³⁰.

Доправити мобілізованих селян до збірних і етапно-роздільчих пунктів за допомогою військової сили здебільшого було неможливим, адже військові частини відтягував на себе фронт – саме в той час більшовики переважними силами контратакували Армію УНР. Крім того, мобілізовані масово дезертували із запасних частин. Скажімо, у запасному курені 3-ї дивізії на 19 червня за списком числилося 30 старшин і 431 вояк, тоді як реально їх було відповідно лише 15 і 254³¹.

Натомість дезертирство на фронті, у військах Дієвої армії УНР тоді не було надто характерним явищем – бо ж після всіх поразок і відступів у частинах залишився найстійкіший людський елемент. „Все непотрібне, чуже й ледаче відвіялося раніше, а в цій бой пішли лише лицарі”, – згадував про червень 1919 р. головний державний інспектор Армії УНР полковник В. Кедровський³². Порівняно більш поширеним дезертирство було лише у з'єднаннях Волинської групи, сформованої з різних частин розбитих більшовиками й поляками Північної і Холмської груп. Війська Волинської групи, найчисельнішої в армії, не мали того бойового духу, злютованості особового складу, що були, приміром, у запорожців чи Січових стрільців. Бойові традиції частин ще не встигли тут скластися, а рівень національної свідомості старшин потребував багато кращого. Чисельність Волинської групи раз

у раз змінювалася внаслідок дезертирства. Наприклад, на 16 червня 1919 р., як повідомляли зі штабу 4-ї Холмської дивізії, у її полках налічувалося 639 багнетів³³. 17 червня начальник штабу Волинської групи вже доповідав, що дивізія має 500 багнетів³⁴. 19 червня, як сповіщали зі штабу Волинської групи, у складі 4-ї Холмської дивізії був 581 багнет³⁵. Водночас 1-ша Північна дивізія, що, згідно з доповідю від 16 червня, налічувала близько 1160 багнетів при 20 шаблях, насправді так само мала у своїх лавах меншу кількість бійців³⁶. Таке коливання кількості бійців у частинах Волинської групи, крім дезертирства, мало, як виявилося, і своє „спеціфічне” пояснення. 23 червня начальник штабу групи сотник Стецький телеграфував командирам 1-ї Північної і 4-ї Холмської дивізій: „Командуючий групою звернув увагу на те, що в відомостях про бойовий склад частин дивізій на 22 червня значно збільшилась кількість бійців у частинах, ніж це було по відомостях раніше, наприклад: у 2-му пішому полку всього лише 390 багнетів, у 3-му полку 270 багнетів і т.д. Збільшення це командуючий групою розуміє так: надвигається день видачі платні і всі бійці знову зібралися. Начальникам дивізій звернути на це увагу, з'ясувати дійсну кількість козаків...”³⁷ Та поряд з цим у військах групи не бракувало й справжнього дезертирства. Окрім старшини тікали до Польщі або ж через Румунію – на Дон, до російських білогвардійців³⁸. Дезертирство було і серед вояцтва. Справжнім

ударом для Волинської групи був перехід на бік більшовиків у повному складі куреня 3-го Подільського полку 1-ї Північної дивізії, що стався 19 червня прямо під час бою³⁹.

В інших з'єднаннях Армії УНР тоді спостерігалося лише дезертирство серед старшин Запорізької Січі, зумовлене гострим несприйняттям атмосфери псевдоісторичних козацьких традицій, що їх запроваджував отаман Ю. Божко. Начальник штабу Січі Марусевич 23 червня доповідав командуванню, що „частина розвалюється, старшини усі розійшлися, старше хорунжого нікого не лишається”⁴⁰. Та становище в цій специфічній військовій частині постійно перебувало в полі зору армійського командування, яке через щораз нові кадрові призначення намагалося запобігти остаточно му поширенню в її лавах анархії.

Тим часом у червні бойовий склад з'єднань і частин Армії УНР зменшувався і в боротьбі проти більшовиків. Запеклі криваві бої за оволодіння Прокуповом, що розгорнулися на лінії річки Случ у другій половині червня, коштували українським військам, особливо запорожцям і Січовим стрільцям, значних людських втрат. Як свідчить запис у журналі бойових дій Армії УНР, 20 червня у складі 8-ї Запорізької дивізії залишилось 450 багнетів, а в 9-й Залізничній – тільки 200⁴¹.

Мобілізація, як і раніше, забезпечувала лише незначні людські поповнення з-поміж силоміць мобілізованих селян. Близькість фронту до тилового району, де

проводилася мобілізація, негативно впливало на настрої населення. Воно, як виглядає, не надто вірило в перемогу Армії УНР і не бажало зайвий раз наражатися на небезпеки війни. 24 червня ціла Пашковецька волость відмовилася давати мобілізованих до українського війська, допоки мобілізацію не буде здійснено й в усіх інших волостях Проскурівського повіту⁴². Військовим частинам уже звичайно довелося застосовувати силу... „Мобілізація проходить дуже слабо, більшість мобілізованих втікають з сіл і прячуться, населення відноситься коли не вороже, то пасивно-байдуже, – доповідав 26 червня командувач Волинської групи полковник В. Петрів командармові В. Тютюннику. – Вживаються заходи для примусової мобілізації і навіть зараз біля штабу чути гарматну стрілянину, котрою виганяють бігців з житла. Мушу зазначити, що 5 діб, як ви сказали, дуже мало на закінчення мобілізації”⁴³.

Лише на теренах, зайнятих 3-ю дивізією полковника О. Удовиченка, мобілізація давала досить значний, до того ж відповідний людський контингент. Наприкінці червня Головний отаман С. Петлюра, відвідавши 3-тю дивізію, засвідчив у телеграмі по армії, що „в тилу цієї дивізії, особливо в Ушицькому повіті, мобілізація йде повним ходом”⁴⁴.

Водночас бойовий склад дивізій, які виносили увесь тягар боїв з більшовиками в ході Проскурівської операції, і далі зменшувався внаслідок людських втрат. Це зумовило нагаль-

ну потребу прискорити мобілізацію. Так, упродовж тижня чисельність лише однієї 9-ї Залізничної дивізії було доведено з 200 до 620 багнетів і шабель (при 183 старшинах, 217 підстаршинах і 1907 вояках загального харчового складу)⁴⁵.

Зрозуміло, що надійність людських поповнень, часто ладних за першої ж нагоди дезертувати, лишалася велими сумнівами. Невипадково наприкінці червня Головний отаман С. Петлюра особисто розпорядився виловлювати дезертирів у запіллі й страчувати їх („карati на горло”)⁴⁶. Військовий міністр УНР Г. Сиротенко в інтерв’ю кореспондентові УТА 28 червня заявив, що за два тижні планується провести додатковий призов на військову службу юнаків 1900 – 1901 рр. народження⁴⁷. Розроблялися також проекти організації підрозділів жандармерії, що мали перебрати на себе проведення мобілізації тощо.

Проте усі ці наміри й проекти ледь не лишилися на папері – на початку липня більшовикам, після важких боїв, удалося захопити Проскурів і відтіснити українську армію на лінію Гусятин – Ярмолинці – Бар – Жмеринка – Джурин – Могилів-Подільський⁴⁸. До краю виснажені війська без бою відступали; частини Січових стрільців і запорожців, тимчасово втративши боєздатність, не чинили помітного опору. Серед старшин і вояків запанувала цілковита деморалізація. Армія УНР опинилася в такому загрозливому становищі, що на порядку денному стало питання, як

зберегти її від остаточної поразки й знищення. Лише перехід 16 – 18 липня на Поділля під тиском поляків Української галицької армії (понад 17 000 багнетів) змінив ситуацію на користь Армії УНР. З'єднання УГА відразу ж включилися в бойові дії проти більшовиків, відтягнувши на себе частину ворожих сил і цим фактично врятувавши Дієву армію УНР від загибелі.

Одночасно до військ УНР приєднався значний повстанський відділ отамана Ю. Тютюнника, що прибув з Київщини. 15 липня, на момент з'єднання з Армією УНР, повстанська група Ю. Тютюнника, як свідчив сам її отаман, мала 4872 чоловіки харчового складу, а її бойовий склад сягав 3520 багнетів і 325 шабель при 4 гарматах⁴⁹. До кінця липня повстанський кіш було переформовано в Київську групу Армії УНР. Але те, що значна частина повстанців підтримувала гасла „української радянської влади”, а також учинені проти політичного керівництва повстанської групи (лівосоціалістичного Головного повстанського штабу) репресії спричинили серед повстанців справжню хвилю дезертирства, внаслідок чого бойовий склад повстанської групи в кілька разів зменшився⁵⁰.

За підтримки УГА Армія УНР у другій половині липня успішно контратакувала більшовиків і, зламавши опір ворога, протягом короткого часу здобула Проскурів, Деражню, Вапнярку, Крижопіль, проте зазнавала значних людських втрат.

Так, лише в бою 28 липня під ст. Вапнярка 7-й Синьожупанний полк 3-ї дивізії втратив третину свого особового складу⁵¹. На 21 липня 1-ша Північна дивізія налічувала всього 200 багнетів, 4-та Холмська – тільки 100⁵². Війська, як і раніше, гостро потребували людських поповнень. До цього додалася ще й загроза епідемії пошесних хвороб. У 3-ї Залізній дивізії вже наприкінці липня полковник О. Удовиченко констатував велику кількість „хворих на плямистий тиф та на інші пошесні хвороби”⁵³. 30 липня отаман Запорізької Січі Ю. Божко доповідав, що в його частинах поширюється епідемія тифу, причому близько 100 вояків уже були хворими⁵⁴.

Після військових успіхів другої половини липня справа мобілізації на зайнятих Армією УНР теренах трохи пожвавилася. Присутність у запіллі дисциплінованих галицьких частин зміцнювала серед населення авторитет української влади. 27 липня на ст. Максимівці відбулись збори мобілізованих, які, висловивши глибоку довіру до Головного отамана С. Петлюри й уряду УНР, заявили, що „інстинктивно відчувають і хотять вірити, що лише українське республіканське військо забезпечить їм землю і волю”⁵⁵. Проте мобілізовані селяни висловили й застереження стосовно явищ, які підривають їхню довіру до влади УНР, – повернення в села „поміщиків гетьманського часу” з високими орендними цінами на землю, євреїв-спекулянтів тощо. Національна свідомість селян-

ства була низька, що відбивалося на моральних і бойових якостях отриманих поріділою українською армією людських поповнень.

Тогочасний склад Дієвої армії УНР відображає *таблиця 2*, укладена на основі армійської дислокаційної відомості від 16 серпня 1919 р.⁵⁶

Як бачимо, загальна чисельність і бойовий склад армії зросли ненабагато. Вони становили 38 000 харчового й 12 000 людей бойового складу проти близько 30 000 харчового й 9 000 бойового складу в червні. Очевидно, державне керівництво УНР на чолі з Головним отаманом С. Петлюрою чекало від мобілізації кращих результатів. 19 серпня С. Петлюра телеграфував міністрові внутрішніх справ І. Мазепі, пропонуючи вжити всіх можливих заходів для максимального сприяння проведенню мобілізації⁵⁷. Звичайно, такі розпорядження не могли змінити головного – відсутності мобілізаційного апарату й належних умов для успішної мобілізації.

Сподівання армії на істотні людські поповнення пожвавилися з виходом українського війська на нові оперативні простори в серпні 1919 р. Під час загального наступу Армії УНР і УГА проти більшовиків від червоних було остаточно звільнено Поділля, а також значну частину Волині й Київщини. Населення визволених місцевостей було обізнане з більшовицьким режимом значно краще, аніж мешканці Західного Поділля, тому здебільшого радо зустрічало

українську армію. Прихильнішим було і ставлення до мобілізації – нерідко, особливо в перші дні після визволення, до лав Армії УНР зглошувалися численні добровольці. Лише на Брацлавщині менш як за три тижні 12-та Київська дивізія мобілізувала понад 3500 осіб (буллетень Українського телеграфного агентства повідомляв про гарний настрій призовників)⁵⁸. Завдяки залученню повстанців з численних подільських повстанських загонів і мобілізації було фактично розгорнуто в повноцінне військове з'єднання й 5-ту Київську дивізію.

Відомості про чисельність військ Волинської групи на 23 серпня подано в *табл. 3*⁵⁹.

Порівнявши наведені в ній цифри з даними армійської відомості від 16 серпня (*табл.2*), відзначимо, що кількість вояків у дивізіях Волинської групи за тиждень зросла майже на третину, причому бойовий склад групи збільшився майже вдвое. Значно побільшало бійців у 3-ї Залізній дивізії⁶⁰, так само як і в Запорізькій групі й групі СС.

28 серпня С. Петлюра підписав наказ № 133 Головної команди військ УНР, згідно з яким мобілізації відтепер підлягали й чоловіки, народжені в 1896 – 1898 рр.⁶¹

Проте самих лише наказів і розпоряджень було замало, щоб забезпечити кількісне і якісне зростання людських поповнень. З вичерпанням армійських запасів амуніції дедалі більше давалася взнаки матеріальна незабезпеченість військ. Бракувало зброї, спорядження, вій-

Таблиця 2

Дієва армія УНР на 16 серпня 1919 р.

Назва частини	Старшин	Підстаршин	Вояків	Багнетів	Шабель	Рушниць	Кулеметів	Гармат	Панцерників	Бронепотягів	Літаків
Волинська група	44	15	191	50	17	82	2				
1-ша Північна дивізія	298	278	1844	746	70	975	49	14			
4-та Сірожупанна дивізія	197	168	855	535	44	741	28				
1-й кінний полк ім. М. Залізняка	31	12	123		41	133	3				
Разом	570	473	3013	1331	172	1931	82	14			
Група Січових стрільців	50	48	655	210		210	11				
10-та дивізія СС	180	40	2670	820	70	1960	20	32			
11-та дивізія СС	223	15	2792	877	64	2010	26	24			
4-та Окрема кінна бригада	51	2	642	135	373	480	13	2			
Автопанцерний дивізіон, кошові частини	56	17	1110	97		97	19	5	5		
Разом	560	122	7869	2139	507	4757	89	63	5		
Запорізька група	84	55	411	60	20	120	2				
6-та Запорізька дивізія	174	108	1976	628	102	1348	31	11			
7-ма Запорізька дивізія	180	225	2714	519	63	1142	25	18	2		
8-ма Запорізька дивізія	184	102	993	435	42	830	16	7			
3-тя Окрема кінна бригада	64	60	760		291	450	15	1			
Разом	586	550	6854	1642	518	3890	89	37	2		

Таблиця 2 (закінчення)

Київська група	23	2	172	69		100					
5-та Київська дивізія	53	50	773	587	36	737	9	3			
12-та Київська дивізія	42	24	662	496	35	645	13	2			
1-ша Подільська повстанська дивізія	54		618	145		145	5	9			
Разом	172	76	2225	1297	71	1627	27	14			
3-тя Залізна дивізія	199	560	3946	2167	279	4000	101	14			
9-та Залізнична дивізія	167	188	1538	830	106	1189	43	12			
2-га дивізія „Запорізька Січ”			1650	800	150			15			
У шпиталях і обозах			4100								
Мобілізовані			700								
1-й Окремий Залізничний курінь	55		370			230					
2 панцерні загони	98	50	579	258		450	54	12		9	
Бойові авіазагони і повітropлавальний дивізіон	70		523			51	32				22/4
1-й Запорізький загін	3		31								
Разом у Дієвій армії УНР	2480	2019	33398	10464	1803	18125	517	181	7	9	22/4

Волинська група Армії УНР на 23 серпня 1919 р.

Назва частини	Старшин	Підстаршин	Вояків (взагалі)	Багнетів	Шабель	Рушниць	Кулеметів	Гармат
Штаб Волинської групи	57	7	357	167	17	169	2	
1-ша Північна дивізія	274	331	2113	978	67	1228	56	14
4-та Сірожупанна дивізія	210	194	1562	1254	59	734	44	4
2-й кінний ім. М. Залізняка полк	22	20	129	—	41	160	5	
Разом	563	552	4116	2399	184	2291	107	18

ськового майна. Відтак, у частинах і на етапно-збірних пунктах знову почалося масове дезертирство. Тож невипадково 6 вересня Головний отаман С. Петлюра поставив перед Міністерством внутрішніх справ УНР завдання вжити якомога енергійніших заходів для боротьби з ухилянням військовозобов'язаних од військової служби⁶².

Підстави для занепокоєння були – перша хвиля ентузіазму, з яким визволені міста й села вітали українські війська, дуже швидко змінилася збайдужінням до нового режиму. Так, співробітник Міністерства внутрішніх справ УНР на початку вересня 1919 р. повідомляв, що у Вінницькому, Бердичівському, Липовецькому повітах „деякі села страшенно вороже віднеслись до мобілізації і майже ні одного чоловіка не дали до мобілізації, а ті, котрі з'явились на збірний пункт, через деякий час порозбігались”⁶³. Свідчення про ненадійність мобілізованих,

які часто воліли за першої-ліпшої нагоди самохіть здатися в полон ворогові, аби тільки повернутися додому, знаходимо й у спогадах більшовицьких мемуаристів⁶⁴.

Важким випробуванням для Армії УНР у цей час стало зіткнення з російсько-білогвардійськими військами генерала А. Денікіна, які влітку 1919 р. розгорнули активні наступальні дії проти більшовиків в Україні. До кінця серпня білогвардійці зайняли Лівобережну Україну. 31 серпня вони ввійшли в Київ, який на день раніше вже звільнili від більшовиків з'єднання Армії УНР і УГА. Після нетривалої суперечки з українським командуванням денікінці опанували місто. Незважаючи на готовість уряду УНР досягти порозуміння з білогвардійцями, щоб надалі спільно боротися проти більшовиків, командування Збройних сил Півдня Росії відкинуло таку можливість, відмовившись визнати право України на незалежність. Головний отаман С. Петлюра, вийшовши на фронт, став

свідком поширення у військах, що без бою відступали з-під Києва, деморалізації, зневіри й нової хвилі дезертирства. „Відступ від Києва деморалізуюче вплинув на нашу армію і коли він буде тягнутись далі, то армії у нас не буде... „, – констатував С. Петлюра в телеграмі від 6 вересня, надісланій Штабу Головного отамана⁶⁵.

Чисельність Дієвої армії УНР, згідно з армійською відомістю про кількість людей та коней, наявних у групах, окремих дивізіях і частинах за списком на 15 вересня 1919 р.⁶⁶, наведено в *таблиці 4*. Збереглися також тогочасні відомості й про наявний склад дивізії Волинської групи⁶⁷ (див. *табл. 5*) і аналогічні дані по дивізіях групи СС⁶⁸ (див. *табл.6*).

Як випливає з поданих вище відомостей, дезертирство у вересні 1919 р. було вкрай пекучою проблемою в Дієвій армії УНР: у Волинській групі відсоток дезертирів становив серед старшин 24, підстаршин – 1, вояків – 19%, а в групі Січових стрільців відповідні дані просто приголомшували – тут дезертували 41% старшин, 25% підстаршин і 51% вояків (майже половина особового складу!).

Навряд щоб кращим було тоді становище і в Запорізькій групі. Ось як описував 17 вересня 1919 р. стан людських поповнень командир запасного куреня 7-ї Запорізької дивізії сотник Кустовський у доповіді командуванню: „Доношу, що умови провадження мобілізації надзвичайно кепські. Реальної сили не маю, окрім кадрів полків, із котрих майже більшість хворих і

сотні півтори певних мобілізованих козаків... Решта – рвань, до котрої приходиться приміняти, аби стримати, самі репресивні міри. Курінь доведений більш як до 1000 чоловік, але ж дезертирів уйма, щоденно приходиться розсилати отряди для ловлі, бувають навіть с[у]тички”⁶⁹.

Виходячи з тенденції, яку відображали наведені цифри, гадаємо, що загальний харчовий стан Дієвої армії УНР на середину вересня 1919 р. становив не більш як 3 000 старшин, 3 000 підстаршин і 35 000 вояків. На жаль, немає достеменних даних про кількість її бойового складу, проте, за нашими обрахунками, це було не менш ніж 13 000 багнетів і шабель. Цікаво відзначити, що наприкінці вересня білогвардійська розвідка доносила з Кам'янця-Подільського, що бойовий склад Армії УНР не перевищує 10 000 багнетів⁷⁰.

Чисельне зменшення військових частин пояснювалося ще й поширенням у війську пошехніх хвороб. Так, 10 вересня держінспектор Київської групи Г. Заярний повідомляв, що тиф кожного дня забирає 5% людського складу 5-ї і 12-ї дивізій⁷¹. У 21-му Наливайківському полку в першій половині вересня захворіли на тиф і були відправлені до шпиталю 7 старшин і 143 вояків⁷². Значну кількість хворих мали Київська й Запорізька групи, потерпали від епідемії тифу й інші з'єднання. 7-ма Запорізькою дивізією станом на 21 вересня відправила до шпиталів понад 450 хворих старшин і вояків, серед них були й два полкові командири⁷³. На додачу до всього Головне санітар-

Таблиця 4

Дієва армія УНР на 15 вересня 1919 р.

Назва частини	За списком										
	Старшин	Урядовців	Священників	Лікарів	Фельдшерів	Ветеринарних	Медичних	Ветеринарних	Підстаршин	Вояків	
									Муніципальних	Немуштрових	
Штаб армії	96	181	3	2	1	1	1	1	2	14	96
Запорізька група	1069	152	3	19	8	83	24	1041	8189	1807	
Група Січових стрільців	698	162	4	13	2	36	11	589	5865	4198	
Волинська група	723	158	6	19	3	44	14	898	4965	2389	
Київська група (бойовий склад)	192	–	–	3	2	7	4	–	3016		
2-га піша дивізія (бойовий склад)	169	3	–	–	–	–	–	113	1467		
3-тя Залізна дивізія (бойовий склад)	402	–	–	–	–	–	–	545	4542		
9-та Залізнична дивізія (бойовий склад)	144	–	–	–	–	–	–	192	1111		
Курінь Власного резерву Головного отамана	46	4	1	1	–	6	5	74	510	166	
1-й запасний кінний полк	34	7	–	–	2	1	1	30	202	57	
1-ша запасна кінна батарея	7	1	–	–	–	–	–	5	47	11	
Технічний кіш	22	1	–	–	–	–	–	–	3	–	
1-й Окремий Залізничний курінь	45	7	–	1	–	6	–	21	386	–	
4 панцерні загони	199	17	–	4	–	10	–	93	1048	–	
Разом	3846	693	17	62	18	194	60	3603	40189		

Таблиця 5

Волинська група Армії УНР на 15 вересня 1919 р.

Назва частини	У наявності									
	Старшин	Урядовців	Священників	Лікарів		Фельдшерів		Підстаршин	Вояків	
	Медичних	Ветеринарних	Медичних	Ветеринарних	Муніципальних	Немуштрових	Муніципальних		Немуштрових	
Штаб Волинської групи	88	45	1	1	1	1	1	35	266	415
1-ша Північна дивізія	261	48	2	16	3	20	8	446	2420	1078
2-га піща дивізія	Відомостей немає									
4-та Сірожупанна дивізія	177	39	1	2	—	14	5	269	1117	418
1-й кінний Лубенський полк	Відомостей немає									
2-й кінний ім. М. Залізняка полк	23	5	1	—	—	1	1	27	187	55
Разом	549	137	5	19	4	36	13	888	3990	1966

Таблиця 6

Група Січових стрільців на 15 вересня 1919 р.

Назва частини	Старшина	Підстаршин	Вояків (взагалі)	Багнетів	Шабель	Руничць	Кулометів	Гармат	Панцерників
Штаб групи СС і автокоманда	51	14	613	196			11		
10-та дивізія СС	119	215	1271	622	43		26		
11-та дивізія СС	109	128	1150	630	34		21		
4-та Окрема кінна бригада	15	58	208		172		7		
10-та гарматна бригада СС	75		1249		23			2	
11-та гарматна бригада СС	Частини, приділені до з'єднань Армії УНР і УГА								
Кіш скорострілів і автопанцерний дивізіон	44	24	480	312			19		6
Разом	413	439	4971	1760	272		84	2	6

не управління й санітарна служба Дієвої армії УНР не спромоглися створити організованої системи військових шпиталів у прифронтовій смузі, і хворих відправляли до тилового району, де для них також часто не вистачало місць. Так, станом на 18 вересня на ст. Жмеринка стояли 3 ешелони з 2 000 вивантаженими хворими й пораненими⁷⁴.

Через цілковитий брак медикаментів, амуніції і одягу (що неабияк сприяло дальшому поширенню у військах епідемії тифу), нестачу кваліфікованих працівників армійські медичні служби не могли подолати епідемії. 24 вересня Рада народних міністрів УНР на своєму засіданні визнала санітарний стан армії „катастрофічним”⁷⁵. Пошесть набирала дедалі більших масштабів. Захворіли навіть начальник штабу армії генерал В. Сінклер і колишній командарм полковник В. Тютюнник⁷⁶.

Внаслідок знерод, спричинених матеріальною незабезпеченістю армії в холодних осінніх умовах, і реальної загрози захворіти на тиф багато мобілізованих, передусім байдужих до ідеалів національно-визвольної боротьби, дезертували. Слабкість органів державної адміністрації на місцях здебільшого унеможливлювала притягнення дезертирів до відповідальності. Уже наприкінці вересня армію охопило масове дезертирство. Міністерство внутрішніх справ УНР та його представники на місцях визнавали свою цілковиту неспроможність боротися з цим, бо не мали жодної реальної сили⁷⁷.

22 вересня ситуацію з дезертирством було розглянуто на засіданні уряду, який постановив ужити рішучих заходів⁷⁸. Та в атмосфері безкарності кількість дезертирів і далі невпинно зростала, що дуже підточувало боєздатність армії.

Збереглися відомості щодо кількості мобілізованих до лав Дієвої армії УНР за час від оголошення мобілізації на початку червня до 28 вересня 1919 р.⁷⁹ (див табл. 7).

За цими даними, до Армії УНР на 28 вересня було мобілізовано 829 старшин, 4191 підстаршину, 38 894 вояків і 3181 новобранця. Це була досить значна людська маса, що за умов належного військового вишколу, забезпечення зброєю й амуніцією та подолання таких негативних явищ, як дезертирство, могла стати грізною військовою силою.

27 вересня, в умовах початку війни з білогвардійцями, С. Петлюра оголосив на зайнятих українськими військами теренах нову мобілізацію. Та заклик Головного отамана „стати до зброї на захист своєї Батьківщини, на захист свого добробуту, на захист Землі і Волі”⁸⁰ мало вплинув на селянина, знеочоченого йти до погано озброєної і ще гірше одягнутої української армії. У більшості сіл проігнорували наказ промобілізацію. Тож мобілізацію проводили військові частини здебільшого силоміць, що подекуди (у Проскурівському, Могилів-Подільському й Бершадському повітах) навіть викликало збройний опір населення⁸¹. Лише людність поодиноких місцевостей відгукнулася на оголошенну мобілізацію, давши знач-

Таблиця 7

Людські поповнення Армії УНР з початку червня до 28 вересня 1919 р.

Назва частини	До 14 вересня			14 – 21 вересня			21 – 28 вересня					
	Старшин	Підстаршин	Вояків	Новообраниців	Старшин	Підстаршин	Вояків	Новообраниців	Старшин	Підстаршин	Вояків	Новообраниців
Запорізька група	191	1364	6631		16	874	2683		4	7	1704	
Група СС	2		964	267		8	422	63		70	2862	
Волинська група	43	403	7933		42	348	1563		7	12	336	
2-га піща дивізія	16	82	737									
3-тя Залізна дивізія	133	390	3960		4	2	32			53	171	
Київська група	163		3330		47		1167		19	3	1086	
Курінь власного резерву Головного отамана	7	12	178				1					
Бердичівська повстанська дивізія							127		4			
Корпус кордонної охорони	1	32	470									
Кіш охорони республіканського ладу												
Військові комунікації (етапи)	2	4	12			19	214			4	85	
Технічні частини й установи	1	32	62			104	104		5	2	17	
Запасні кінні частини	25	159	257		2	9	79			5	29	
Штаб Дієвої армії						1	15		1			
1-й рекрутський піший полк	2	49		1635		15		433			2	111
1-й рекрутський кінний полк	1	5	76	393				165				1
1-й рекрутський гарматний полк				92								
Житомирська юнацька школа			31	16			1	3				2
Установи коменданта тилу	7	24	223			4	126			3	266	
Інші установи	67	32	300		5	2	69		12	58	569	
Разом	661	2588	25164	2403	116	1386	6603	664	52	217	7127	114

ну кількість новобранців, як це було в Гайсинському повіті⁸². А в цілому робота мобілізаційного апарату виявилася, як і раніше, незадовільною. Приймальні комісії вчасно не прибували до збірних пунктів, мобілізовані по кілька діб залишалися на етапно-розподільчих пунктах, звідки легко тікали додому. Перебуваючи на збірних пунктах, у вишколах і запасних кошах, переважна частина мобілізованих була готова зdezертувати за першої-ліпшої нагоди, а особливо в разі відправлення на фронт. „На наших рекрутів, без сумніву, вплинуло наближення маршу до передової, ми мали тренування з бойовою зброєю тільки одного разу, та, крім того, наші війська не мали зимового одягу, – згадував командир 1-го рекрутського полку Армії УНР сотник В. Шандрук. – Ще наші солдати побачили тисячі хворих на тиф, яких привозили у Кам'янець з фронту. Добровольці та призовники однаково реагували в цій ситуації...”⁸³ Більшість мобілізованих незабаром зdezертувала. Часто дезертири забирали з собою й видану на службі зброю. Так, в Андрушівській волості Житомирського повіту з 200 мобілізованих до домівок невдовзі повернулись 143 – уже зі зброєю в руках⁸⁴.

Як і до цього, проведення мобілізації покладалося безпосередньо на військові частини, яким часто доводилося діяти примусом, виловлюючи дезертирів по селах і сусідніх лісах. Скажімо, у трьох зайнятих українськими військами повітах Волині (частина Житомирського, Ізяславський і Старокостянтинівський) за три

тижні було мобілізовано до лав війська понад 4 000 осіб, а ще 1 400, що ухилялися від призову, притягнуто силоміць⁸⁵.

Загальні результати нової мобілізації, згідно зі звітністю мобілізаційних структур Генерального штабу Армії УНР⁸⁶, показує *таблиця 8*. Як бачимо, мобілізація дала 56 старшин, 214 підстаршин, 8 048 вояків і 76 новобранців. Ці не надто високі кількісні показники свідчили, що селянська маса Правобережної України остаточно розчарувалася в режимі УНР, відмежувавшись від жменьки людей, що зі зброєю в руках були готові боротися за незалежність Батьківщини. Збереглися й відомості про поширення тоді серед селянського населення Правобережжя проденікінських настроїв, сподівань на те, що білогвардійці встановлять „лад і спокій” тощо⁸⁷. Про успішність будь-яких мобілізаційних починань уряду УНР за таких умов годі говорити⁸⁸.

Принагідно зазначимо, що невелике людське поповнення в цей час Армія УНР дістала з Польщі. Це були колишні українські військовополонені-наддніпрянці, яких польська влада звільнила з огляду на початок мирних перемовин з урядом УНР. У кінці вересня й жовтні з Польщі прибули близько 100 українських вояків і 120 старшин та підстаршин, зокрема 2 колишні командири дивізій⁸⁹. Більшість з них відразу одержали призначення у війська Дієвої армії.

Тим часом, як уже згадувалося, українська армія розпочала бойові дії проти нового супротивника – росій-

Таблиця 8

Людські поповнення Армії УНР з 28 вересня до 17 жовтня 1919 р.

Назва частини	28 вересня – 7 жовтня				7 – 10 жовтня				10 – 17 жовтня			
	Старшин	Підстаршин	Вояків	Новообранив	Старшин	Підстаршин	Вояків	Новообранив	Старшин	Підстаршин	Вояків	Новообранив
Запорізька група	1	16	1216			9	460		5	1	16	
Група СС		11	449	14		6	521	23			789	
Волинська група	2	6	104				8			13	52	
2-га піша дивізія												
3-тя Залізна дивізія	3	10	230									
Київська група	1	6	776		7	88	2257					
Курінь Власного Резерву Головного отамана							50					
Бердичівська повстанська дивізія												
Корпус Кордонної охорони			15						2	7	167	
Кіш охорони республіканського ладу			238		3		9					
Військові комунікації (стапи)			14								96	
Технічні частини й установи	1	10	19		4	2	5		2	1	3	
Запасні кінні частини		1	26		4		13					
Штаб Дієвої армії					4	1	63					
1-й Рекрутський піший полк				14				16				5
1-й Рекрутський кінний полк												2
1-й Рекрутський гарматний полк												1
Житомирська юнацька школа						7						1
Установи Коменданта тилу							123					
Інші установи					3		14		14	19	315	
Разом	8	60	3087	28	25	113	3523	39	23	41	1438	9

Таблиця 9

Група Січових стрільців Армії УНР на 15 жовтня 1919 р.

Назва частини	Старшина	Підстаршин	Вояків (взагалі)	Батнетів	Шабель	Рушниць	Кулеметів	Гармат	Панцерників
ІІІstab групи СС і автокоманда	74	50	676	265		319	6		
10-та дивізія СС	121	210	1264	434	45	636	35		
11-та дивізія СС	139	174	1172	438	38	569	35		
4-та Окрема кінна бригада	37	603					8		
10-та гарматна бригада СС	80	248	1164			419	6	27	
11-та гарматна бригада СС				Частини, приділені до з'єднань армії УНР і УГА					
Кіш скорострілів і автопанцерний дивізіон	47		709			122	21	3	6
Разом	498		6270	1137	83	2065	111	30	6

*С. Петлюра на при-
сязі новобранців коша
Січових стрільців.
Старокостянтинів,
5 жовтня 1919 р.*

ських білогвардійців. Однак з самого початку українсько-білогвардійської війни стратегічна ініціатива перебувала в руках білого командування. Уже наприкінці вересня білогвардійці розгорнули успішний наступ з одеського й Вознесенського напрямків на Умань – Христинівку й Балту – Бірзулу. Зазнавши поразок у перших боях з білогвардійцями, війська УНР почали відступати, виявляючи ознаки дедалі більшої деморалізації. Просування денікінських військ тимчасово стримали численні махнівські повстанські загони, що прийняли на себе головний удар супротивника й завдали білим досить відчутних втрат⁹⁰. Проте вже на початку жовтня активні бойові дії на всьому українсько-білогвардійському фронті відновились. У середині жовтня українські війська перейшли в наступ, але зазнали поразки. Білогвардійці прорвали фронт і, захопивши Ладижин та Гайсин, змусили українські війська до відступу.

На жаль, точних відомостей про тогочасну чисельність Армії УНР

нам виявити не вдалось. За даними білогвардійської розвідки, вона на 13 жовтня 1919 р. мала:

- 1) Запорізька група – 4000 багнетів.
- 2) Київська група – 3000 багнетів.
- 3) Волинська група – 3500 багнетів⁹¹.

Серед цих відомостей бракують даних щодо групи СС, 3-ї Залізної і 9-ї Залізничної дивізій. Втім зберігся бойовий розпис групи СС станом на 15 жовтня того ж року⁹² (див. табл.9).

Крім цього, маємо звіти командування 9-ї Залізничної дивізії про чисельний стан її в той час. Як випливає з цих документів, у середині жовтня в ній було в наявності 2037 осіб загального харчового стану, а її бойовий склад становив 1017 багнетів і 100 шабель⁹³.

У запеклих жовтневих боях проти білогвардійців Армія УНР втратила дуже багато людей убитими, пораненими й полоненими.

Згідно з офіційними повідомленнями ставки денкінських Збройних сил Півдня Росії, упродовж 15 – 21 жовтня в полон до білогвардійців потрапили 4 000 українських вояків⁹⁴. А за даними білогвардійської розвідки, що діставала відомості головно від перекинчиків, на 20 жовтня Армія УНР налічувала:

- 1) Запорізька група (і 9-та Залізнична дивізія) – 3 000 багнетів.
- 2) Київська група (і УСС) – 2 300 багнетів.
- 3) Волинська група – 2 500 багнетів.
- 4) Група СС – 2 000 багнетів.
Разом – до 10 000 багнетів⁹⁵.

Дані з українського боку підтверджують значні людські втрати Армії УНР. Так, у 26-му Залізничному полку на 22 жовтня залишилося тільки 85 багнетів⁹⁶.

Становище українських військ ускладнило настання холодів, до яких не забезпечені одягом частини були не готові. „Почалася рання гнила і холодна осінь. Постачання армії було в тяжкому стані: не було ні одягу, ні набоїв, – згадував прем'єр-міністр УНР І. Мазепа. – Тиф, що панував на цілій Україні, тисячами косив в армії свої жертви...”⁹⁷ А ось як схарактеризував ситуацію у своїх частинах командувач Запорізької групи генерал М. Омелянович-Павленко: „Зле забезпечення війська санітарною службою та медикаментами дає добрий ґрунт для всілякого роду епі-

демій. Тиф найріжнорідніших називає найважливішим нашим противником. Він десяткує наші частини, козацькі ряди тануть, виснажуються. Натомість обози непомірно збільшуються, страшенно ускладнюючи маневрування групи саме тоді, коли воно мусило б бути найшвидшим та найеластичнішим”⁹⁸. У подібному становищі перебувала й 3-тя Залізна дивізія О. Удовиченка. „В осінньому бездоріжжі ми губили коней, тиф косив людей, мусили залишати гармати... – згадував старшина дивізії. – Шпиталів майже не було, хворі воліли їхати на возах за нами, ще здоровими. Смертність старшин і особливо козаків була висока. Ліків не було. Ми потрохи обертались у великий примітивний рухомий шпиталь...”⁹⁹ В інших з'єднаннях Армії УНР ситуація була не кращою.

Далі зростало дезертирство. Коли настали холоди, у 35-му Звенигородському полку 12-ї Київської дивізії, який перед тим налічував 2000 осіб, лишилося не більше як 400¹⁰⁰. Наприкінці жовтня, за свідченнями очевидців, у частинах Київської групи налічувалося тільки 300 – 400 багнетів¹⁰¹. „Настрій стрільців знизився. Погано одягнені мобілізовані, а почасти й стари стрільці почали хворіти. Стала збільшуватися дезерція. Частини щодня зменшувались чисельно. Надія на успішність боротьби з ворогом підупадала”, – згадував начальник штабу групи СС підполковник М. Безручко¹⁰². „Все ще босі й неодягнені як слід стрілецькі новобранці почали дезертирувати

такими масами, що швидко з коша мало що залишилося, – писав про запасний кіш СС В. Кучабський. – Розбігалися тоді навіть доволі гарно дисципліновані й вишколені цілі курені новобранців, які невдовзі йшли на поповнення стрілецьких частин на фронт”¹⁰³. Лише впродовж кількох днів після прибуття на фронт наприкінці листопада з лав СС дезертувала значна кількість бійців: 31-й полк СС зменшився вдвое, 28-й полк СС – утрое¹⁰⁴. Організовані наприкінці жовтня в прилеглих до лінії фронту поселеннях військово-польові суди для боротьби з дезертирством не могли врятувати справу¹⁰⁵.

На початку листопада польові шпиталі, а також обози дивізій і полків виявилися переповненими величезною кількістю хворих. „Українська армія буквально знемагала. Морив її голод, холод, брак відповідного еквіпункту (спорядження. – М.К.), плямистий тиф. Не було зброй, амуніції, бракувало резервів, зовсім не було ліків, дезінфекційних засобів

і перев’язочного матеріалу, – згадував керівничий справами Директорії М. Миронович. – Армію обтяжали величезні обози з тяжкопораненими й хорими на тиф, яких мілосердя не дозволяло залишити по селах на поталу ворогові. Дорога, якою посувалася армія, значилася рядами хрестів на могилах тих, хто не витримав надлюдських терпінь”¹⁰⁶. Серед хворих були колишній 2-й генерал-квартирмейстер Г. Янушевський, інспектор піхоти полковник Ю. Капкан, головний священик армії отець А. Матеюк, начальник штабу Волинської групи полковник Є. Мешковський, командири дивізій О. Удовиченко, В. Осмоловський, Г. Базильський, І. Рогульський, П. Бондаренко (помер від тифу). Захворівши, не всі зі старшин ішли до шпиталю, деято лишався й до кінця виконував свої обов’язки. Проте темпи поширення епідемії лише зростали. „А плямистий тиф лютував далі... Почали хорувати лікарські помічники й помічниці, сестри, аптекарі, санітарі та взагалі персонал, –

Головний отаман
С. Петлюра
на фронті.
Друга половина
1919 р.

свідчив у своїх спогадах В. Наливайко, помічник головного лікаря одного з проскурівських шпиталів. – А військо майже щодня постачало нам нові транспорти хорих, жах починав огортати нас... Воші заїдали українську державу... її військо ... нищили все! Хотілось кричати: рятуйте, хто в Бога вірує!. Але ніхто не кричав, бо не було кому почути..."¹⁰⁷

Як свідчить запис у журналі командування Армії УНР від 24 жовтня 1919 р., її з'єднання на цей час налічували: Волинська група (1, 2, 4-та дивізії) – 350, Київська група – 300, 6-та Запорізька дивізія – 2000, 7-ма Запорізька дивізія – 650, 8-ма Запорізька дивізія – 500, 3-тя Залізна дивізія – 170, 9-та Залізнична дивізія – 200, разом – 4170 багнетів¹⁰⁸.

Становище Армії УНР стало катастрофічним, коли виявилось, що командування Галицької армії, яка до того часу воювала на її боці, вирішило розпочати таємні сепаратні переговори з білогвардійцями. 6 листопада 1919 р. представники галицького й білогвардійського командування уклали угоду, згідно з якою УГА в повному складі переходила на бік Денікіна¹⁰⁹. І хоча галицьке керівництво спочатку скасувало угоду, та невдовзі, 17 листопада, було підписано остаточну домовленість з денікінським командуванням про перехід до білогвардійців.

Вихід УГА зі збройної боротьби фактично означав ліквідацію українсько-білогвардійського фронту. Позбавлена збройної підтримки Галицької армії, занесилена попе-

редніми боями й епідемією тифу, Армія УНР значною мірою втратила свою боєздатність і вже не могла протистояти білогвардійським військам. З боями українські частини відступали. У першій половині листопада до ворожого полону, за нашими обрахунками, потрапили понад 1000 українських вояків¹¹⁰. Лише в Жмеринці білогвардійці полонили 600 українських старшин і вояків, зокрема в повному складі Окремий полк польової варти, що не встиг евакуюватися¹¹¹. Жахливу картину тифозного спустошення в Жмеринці описав у спогадах білогвардійський офіцер: „По всьому районі станції, на платформах і коліях, лежали тіла людей, що померли від висипного тифу. Серед них були вояки-петлюровці й просто біженці. Деякі були засипані снігом чи попелом з печей. Ніхто не хотів прибирати мертвих і по них навіть ходили”¹¹².

З'єднання Армії УНР, значно поріділі внаслідок важких втрат, відступали на Західне Поділля. Проте й тут українському командуванню не вдалося швидко перегрупувати війська й зупинити ворожий наступ. Всього на позиціях і в безпосередньому запіллі залишалось не більш як 5000 боєздатних вояків (загалом, за даними політичного відділу Реввійськради більшовицького Південного фронту, чисельність Армії УНР на середину листопада становила 10 000 вояків¹¹³).

Як описував стан 3-ї Залізної дивізії один з її командирів, полковник О. Вишнівський, „під час відступу пошесті тифу шаліла з

Старшини конного командувача Армії УНР під час Першого Зимового походу

новою силою, зменшивши бойовий склад дивізії до кількасот багнетів. У селах, що через них переходила дивізія, залишалися мертві й хворі на тиф вояки. Хворих, тяжкий стан яких не давав можливості брати їх з собою, залишалось у селах, на підлогах селянських хат і в стодолах, у тифозній гарячці, без лікарської опіки, в повному розумінні цього слова – на ласку Божу... Хворих із не таким тяжким станом везли на селянських возах, у дивізійному обозі. Померлих по дорозі ховали на полянах і край лісу. По березових хрестах на цих могилах можна було легко прослідити тернистий шлях відступу дивізії..."¹¹⁴

13 листопада командувач Армії УНР полковник В. Тютюнник розпорядився мобілізувати до війська народжених у 1898 – 1889 рр. чоловіків у Старокостянтинівському, Проскурівському, Летичівському, Літинському, Могилівському, Новоушицькому й Кам'янецькому повітах¹¹⁵. Утім провести мобілізацію було неможливо – війська до цього вже явно

не надавались, місцева адміністрація УНР, передчуваючи наближення краху, просто зникла, а місцеве чоловіче населення менш за все хотіло опинитись у тифозних шпиталях. Наказ залишився на папері.

У ті дні українське командування зробило своєрідний експеримент – до поріділих гайдамацьких підрозділів Запорізької групи було влито близько 1 700 колишніх більшовицьких вояків – богунців і таращанців, які в районі Бердичева перейшли на бік української армії і заявили про своє бажання стати „гайдамаками”¹¹⁶. Завдяки цим поповненням було розгорнуто окрему гайдамацьку бригаду, командиром якої призначили отамана О. Волоха, відомого організатора гайдамацьких військових формаций у 1917 – 1918 рр.

З огляду на нечисленність військових груп Армії УНР у середині листопада 1919 р. їх було зведенено в дивізії: Запорізьку, Волинську, Київську, СС (3-тю Залізну дивізію залишено в попередньому складі, 9-ту Залізничну реорганізовано у зведений полк). Запасні частини роз-

формовували, а їхнім складом поповнювали війська Дієвої армії УНР.

Проте організувати міцну оборону зайнятих позицій армія не спромоглась. Було залишено Кам'янець-Подільський, Деражню, Проскурів, Старокостянтинів. Українські частини відступали на Волинь, намагаючись бодай відрватися від ворога.

Відступаючи, війська УНР часто мусили хворих і поранених лишати в міських шпиталях та під опікою селян. Згодом, у квітні 1920 р., головноуповноважений уряду УНР у Кам'янці-Подільському І. Огієнко писав військовому міністрові В. Сальському, що в районі Проскурів – Старокостянтинів перебували близько 300 старшин і 10 000 вояків, що одужали від тифу¹¹⁷. Ці цифри, очевидно, не перебільшені: на 2 грудня лише в одному зі старокостянтинівських військових шпиталів було 513 хворих і 292 одужуваних¹¹⁸.

Наприкінці листопада 1919 р. знекровлені частини Дієвої армії УНР відступили до Старокостянтинова, а на початку грудня зосередились у районі Остропіль – Любар – Миропіль, де опинились у т.зв. трикутникові смерті – між білогвардійськими, більшовицькими й польськими військами. Тут вночі проти 3 грудня напівбільшовицька за своїм складом гайдамацька бригада на чолі з отаманом О. Волохом учинила заколот проти уряду УНР. Заколотників підтримала певна частина старшин і вояків української армії, що розчарувалась в УНР і симпатизувала ідеям створення „української радянської

республіки”. Відколовшись від Армії УНР, бригада Волоха та всі, хто приєднався до неї (разом 4200 вояків при 7 гарматах і 48 кулеметах¹¹⁹), подалася на північ, на з'єднання з більшовицькими військами.

Тоді ж, у перших днях грудня, частини 13-ї польської дивізії на ст. Миропіль і в околицях Любара роззброїли й полонили близько 8 000 українських вояків, старшин та урядовців, переважно хворих і поранених, що втратили здатність самостійно пересуватися¹²⁰. Значну частину їх становили старшини й вояки демобілізованої напередодні за рішенням свого командування зведеної дивізії Січових стрільців (всього 80 старшин і 600 стрільців)¹²¹.

Після цього Армія УНР вже не могла утримувати регулярного фронту. Наради державного й військового керівництва УНР, що відбулися 3–4 грудня, визнали за потрібне ліквідувати регулярний фронт і зосередитись на продовженні боротьби в запіллі білогвардійців партизанськими методами. Голова Директорії УНР Головний отаман С. Петлюра й уряд УНР схвалили цей план військового керівництва. Армія УНР дістала завдання прорватися крізь білогвардійський фронт, розладнати комунікації супротивника та його засоби зв’язку, організувати повстансько-партизанський рух на зайнятих білогвардійцями теренах. Це мало підтримати віру народу в українську справу. С. Петлюра після ухвалення рішення про переход до партизанських форм боротьби виїхав

до Польщі, щоб продовжувати свою державну діяльність за кордоном.

Відомості про чисельність української армії напередодні Зимового походу дійшли до нас лише фрагментарно. Так, в історії 3-ї Залізної дивізії зазначається, що в її лавах на той час було 500 багнетів і 110 шабель¹²². З історії формaciї сірожупанників дізнаємося, що 4-й Сірожупанний зведений полк (з Волинської зведеної дивізії) в „трикутнику смерті” налічував 25 старшин, 120 вояків, 40 шабель і ще 50 немуштрових¹²³. У світлі цих даних припускаємо, що бойовий склад Армії УНР напередодні Зимового походу не міг перевищувати 2 000 багнетів і шабель. Відтак можна цілком погодитися з колишнім ад'ютантом Головного отамана О. Доценком, який у своїй книжці про Перший Зимовий похід стверджує, що Армія УНР на початку походу налічувала 10 000 людей загального харчового складу (переважно немуштрові, хворі, поранені), а бойового – лише 2 000 багнетів і шабель¹²⁴. У такому стані українська армія й вирушила в Перший Зимовий похід, продовжуючи свою боротьбу на окупованих білогвардійцями українських землях.

Отже, спроби уряду УНР за Кам'янецької доби відстояти власними силами незалежність України в боротьбі проти російських більшовиків і білогвардійців завершились невдачею. Важливою причиною поразки стала недостатня бойова чисельність Армії УНР, якій часто доводилося стикатися з суп-

ротивником, що кількісно й якісно переважав її. Через низький рівень національної свідомості населення Правобережної України не можна було сподіватися на значне поповнення української армії добровольцями. Тим часом провести повноцінну мобілізацію державна адміністрація УНР виявилася не в змозі – втім, як і створити впорядковане запілля. Уряд, цивільна влада, тилові військові уstanови УНР не докладали достатніх зусиль, щоб забезпечити армію зброєю, амуніцією і санітарним майном. Неспроможність налагодити запілля, постійне нехтування потреб війська (що врешті призвело до падіння його боєздатності) звели нанівець увесь „мобілізаційний потенціал” Правобережної України з її чималими людськими ресурсами. Цифри з виявленіх архівних документів лише підтверджують це. Упродовж літа – осені 1919 р. до лав Дієвої армії УНР на Правобережжі було мобілізовано загалом близько 900 старшин, 4 500 підстаршин і 50 300 вояків. Це досить значна кількість. Проте внаслідок масового дезертирства і – меншою мірою – людських втрат загальний склад Армії УНР у другій половині 1919 р. ніколи не перевищував 40 000 осіб, а бойовий – 15 000 багнетів і шабель. Саме цій жменьці людей і довелось винести на своїх плечах увесь тягар збройної боротьби за незалежність Батьківщини. І, вочевидь, не з їхньої вини наприкінці року ця боротьба фактично скінчилася поразкою.

ПРИМІТКИ

- 1 Див. напр.: Солдатенко В. Українська революція: Концепція та історіографія (1918 – 1920 рр.). – К., 1999. – С. 325; Лозовий В. Кам'янецька доба Директорії УНР: Основні події та процеси // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань: Зб. наук. праць. – Фастів, 1999. – С. 85 – 97; Яблонський В. Від влади п'ятьох до диктатури одного: Історико-політичний аналіз Директорії УНР. – К., 2001 та ін.
- 2 Див.: Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році: (Короткий воєнно-історичний огляд). – Мюнхен, 1946. – Кн. 1–2; Левченко О. Об'єднані українські армії у 1919 році: Чи можливо була перемога // Українська соборність: Ідея, досвід, проблеми: (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1918 р.). – К., 1999. – С. 181 – 192; Олійник С. Українська галицька армія на захисті УНР (липень – листопад 1919 р.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 1999. – Вип. 5. – С. 221 – 224; Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: Українсько-білогвардійське збройне протистояння. – К., 2006. – 576 с.
- 3 Капустянський М. Зазнач. праця. – Кн. 1. – С. 51, 135.
- 4 Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 9 зв.
- 5 Капустянський М. Зазнач. праця. – Кн. 1. – С. 38.
- 6 Centralne Archiwum Wojskowe (далі – CAW). – I. 380 [Sprzymierzona armia Ukraińska]. – 8. 85. (Дислокаційна відомість і бойовий склад частин Дієвої армії УНР, 4 березня 1919 р.).
- 7 Безручко М. Від Прокурора до Чортого // Історія Січових стрільців: Воєнно-історичний нарис. – К., 1992. – С. 233.
- 8 Капустянський М. Зазнач. праця. – Кн. 1. – С. 51.
- 9 Див.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 55а. – Арк. 5 – 6 зв.; Ковальчук М. Військова діяльність М. Капустянського за доби Директорії УНР // Військово-історичний альманах. – 2004. – Ч. 1 (8). – С. 27 – 31.
- 10 Кучабський В. Від первопочинів до Прокурівського періоду // Історія Січових стрільців. – С. 196.
- 11 ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арк. 19.
- 12 Україна. 1919 рік: Капустянський М. Похід Українських армій на Київ – Одесу в 1919 році; Маланюк Є. Уривки зі спогадів: Документи та матеріали. – К., 2004. – С. 469. На жаль, посилання (ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 42), що його навів автор публікації Я. Тинченко, – неправильне, у зазначеній архівній справі такого документа немає.
- 13 ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 6. – Спр. 3. – Арк. 4.
- 14 Там само. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 400.
- 15 Чижевський Г. Коротка історія 3-ї Залізної стрілецької дивізії. – Каліш, 1922. – С. 8, 10. У виданій 1971 р. на еміграції історії 3-ї Залізної дивізії взагалі стверджується, що на 31 травня вона мала 1700 багнетів, що безумовно перевірено (Див.: Удовиченко О. Третя Залізна дивізія: Матеріали до історії війська Української Народної Республіки. – Нью-Йорк, 1971. – Т. I: Рік 1919. – С. 14, 15).
- 16 Див.: Бій за Кам'янець-Подільський (1 – 3 червня місяця 1919 року) // Військово-історичний альманах. – 2005. – Ч. 2 (11). – С. 110 – 119.
- 17 Капустянський М. Зазнач. праця. – Кн. 1. – С. 62.
- 18 Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 155. – Арк. 13.
- 19 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 400.

- 20 Наказ про мобілізацію Головного отамана Петлюри // Новий шлях. – 1919. – 15 черв. – Ч. 5. – С. 4.
- 21 ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 5.
- 22 Там само. – Ф. 3172. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арк. 7, 7 зв.
- 23 Там само. – Оп. 6. – Спр. 12. – Арк. 182.
- 24 Там само. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 76. – Арк. 185.
- 25 Там само. – Ф. 3172. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арк. 11 зв.
- 26 Там само. – Арк. 10 зв.
- 27 Там само. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 422, 422 зв.
- 28 Там само. – Ф. 3172. – Оп. 6. – Спр. 12. – Арк. 213.
- 29 Прохода В. Записки до історії Сірих, або Сірожупанників: Частина II // Табор. – 1927. – Ч. 5. – С. 57.
- 30 ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 6. – Спр. 12. – Арк. 258 зв.
- 31 Там само. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 7. – Арк. 165.
- 32 CAW. – I. 380 [Sprzymierzona armia Ukraińska]. – 2. 93.
- 33 ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 6. – Спр. 3. – Арк. 63, 75.
- 34 Там само. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арк. 23; Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 55а. – Арк. 46.
- 35 Там само. – Ф. 3172. – Оп. 6. – Спр. 3. – Арк. 63, 75.
- 36 Там само. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арк. 23; Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 55а. – Арк. 46.
- 37 Там само. – Ф. 3172. – Оп. 6. – Спр. 12. – Арк. 228.
- 38 Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф. 5936. – Оп. 1. – Спр. 320. – Арк. 2; Ф. 6393. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1 зв.; ДАЛО. – Ф. 257. – Оп. 2. – Спр. 1621. – Арк. 1 зв.
- 39 ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арк. 27.
- 40 Там само. – Арк. 32 зв.
- 41 Там само. – Арк. 33.
- 42 Там само. – Ф. 1696. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 25 зв.
- 43 Там само. – Ф. 3172. – Оп. 6. – Спр. 12. – Арк. 236.
- 44 Там само. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 322. – Арк. 1.
- 45 Там само. – Ф. 1696. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 7.
- 46 Там само. – Спр. 15. – Арк. 136 зв.
- 47 Там само. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 1.
- 48 Капустянський М. Зазнач. праця. – Кн. 1. – С. 94 – 99.
- 49 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 208. – Арк. 18 зв.
- 50 Докладніше див.: Ковальчук М. Роль Всеукраїнського ревкому та Головного повстанського штабу в антибільшовицькому повстанському русі (березень – червень 1919 р.) // Пам'ять століть. – 2000. – № 5. – С. 99 – 107. Лише хвилю масового дезертирства під час переформування повстанської групи в регулярне з'єднання Армії УНР можна пояснити різницею в 2 000 багнетів між чисельністю її станом на середину липня і на середину серпня 1919 р.
- 51 ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арк. 80 зв.
- 52 Там само. – Арк. 73.
- 53 Капустянський М. Зазнач. праця. – Кн. 1. – С. 186.
- 54 ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арк. 100 зв.
- 55 Там само. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 60 а. – Арк. 13.
- 56 Там само. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 28. – Арк. 1 зв. – 6.
- 57 Там само. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 60 а. – Арк. 38.
- 58 Там само. – Ф. 1113. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 7.
- 59 ЦДІАУЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 5 зв., 6.
- 60 Полковник Г. Чижевський оцінював чисельність 3-ї Залізної дивізії на початку вересня 1919 р. у 2 100 багнетів і шабель (Див.: Чижевський Г. Зазнач. праця. – С. 20).

- 61 CAW. – I. 380 [Sprzymierzona armia Ukrainska]. – 3. 145. (Наказ Головної команди військ УНР ч. 133 від 28 серпня 1919 р.).
- 62 Ibid. (Телеграма Головного отамана військ УНР Міністерству військових справ від 6 вересня 1919 р.).
- 63 Ibid. – I. 380. – 3. 160. (Копія докладу урядовця особливих доручень VI-ї класи при Міністерстві внутрішніх справ Василя Івановича Коркушка на ім'я п. Міністра внутрішніх справ).
- 64 Кривошеев А. Будни Красной армии: (Воспоминания о XII Красной армии) // Гражданская война: Материалы. – Москва, 1923. – Т. II. – С. 210.
- 65 Петлюра С. Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1956. – Т. 1. – С. 231, 232.
- 66 ЦДАУЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 7. Див. також: Україна. 1919 рік. – С. 478 – 479.
- 67 ЦДАУЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 8. Див. також: Україна. 1919 рік. – С. 477, 478.
- 68 ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 272. – Арк. 65, 65 зв., 66.
- 69 Там само. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 68.
- 70 ГАРФ. – Ф. 446. – Оп. 2. – Спр. 45. – Арк. 227.
- 71 ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 26. – Арк. 31.
- 72 Там само. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 69.
- 73 Там само. – Арк. 67, 67 зв., 69.
- 74 Там само. – Ф. 2188. – Оп. 4. – Спр. 6. – Арк. 22.
- 75 Там само. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 94 зв.
- 76 Там само. – Арк. 105.
- 77 Там само. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 60 а. – Арк. 64; Гражданская война на Украине 1918 – 1920: Сб. док. и матер.: В 3-х т., 4 кн. – К., 1967. – Т. 2. – С. 420, 421.
- 78 ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 93 зв.
- 79 Там само. – Ф. 2188. – Оп. 2. – Спр. 133. – Арк. 21; Оп. 1. – Спр. 276. – Арк. 4 зв.
- 80 Там само. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 29 зв.
- 81 Там само. – Ф. 2188. – Оп. 2. – Спр. 101. – Арк. 37.
- 82 Гарасимів Ю. На службі народу: Сотник УСС інж. агр. Михайло Девоссер (1895 – 1973) // Вісті комбатанта. – 1973. – Ч. 4 (66). – С. 61 – 63.
- 83 Шандрук П. Сили доблесті: Мемуари. – К., 1999. – С.80.
- 84 Гражданская война на Украине 1918 – 1920. – Т. 2. – С. 481.
- 85 ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 70. – Арк. 18.
- 86 Там само. – Ф. 2188. – Оп. 2. – Спр. 120. – Арк. 93 зв.; Спр. 114. – Арк. 8 зв.; Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 43 а, зв.
- 87 Там само. – Ф. 1113. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 12. Повстала проти влади УНР на території заворушень проти мобілізації Пашковецька волость Проскурівського повіту навіть надіслала своїх представників до білогвардійців, щоб „порозумітись” з денікінською владою (Российский государственный военный архив (далі – РГВА). – Ф. 39666. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 181 зв.).
- 88 На подільському губернському з'їзді повітових комісарів, який розпочався 26 жовтня в Кам'янці, натомість обстоювалася думка, що „одинокою перешкодою мобілізації являється невиразне становище на фронти. Успіх мобілізації зазначався в повній залежності від фронту. Посувається наш фронт вперед – мобілізація йде гарно. Як тільки фронт хитається, проходить мобілізація менш успішно і починається дезертирство” (ЦДАВО України. – Ф. 1113. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 54).
- 89 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 22. – Арк. 1 – 401.
- 90 Див.: Слащов Я. Материалы для истории гражданской войны в России: Операции белых, Петлюры и Махно в южной Украине в последней четверти 1919 года // Военный вестник. – 1922. – № 9–10. – С. 38 – 43; Ковальчук М. Невідома війна 1919 року. – С. 106 – 141.

- 91 РГВА. – Ф. 39666. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 14.
- 92 ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 2. – Спр. 150. – Арк. 69, 70.
- 93 Там само. – Ф. 1075. – Оп. 4. – Спр. 24. – Арк. 1 – 4.
- 94 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 98; Спр. 25. – Арк. 236.
- 95 Там само. – Ф. 39666. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 53.
- 96 ЦДАВО України. – Ф. 4587. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 12.
- 97 Мазепа І. Творена Держава: (Боротьба 1919 р.) // Збірник пам'яти Симона Петлюри (1879 – 1926). – К., 1992. – С. 57.
- 98 Омельянович-Павленко М. На Україні 1919: Переговори її війна з російською Добровольчою армією: Спомини голови делегації та командира Запорізької групи. – Прага, 1940. – С. 60, 61.
- 99 Романюк Л. Від Бершаді до Чорткій: (Напередодні Зимового походу) // Вісті комбатанта. – 1972. – Ч. 2. – С. 24, 25.
- 100 РГВА. – Ф. 39666. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 23.
- 101 Там само. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 117.
- 102 Безручко М. Зазнач. праця. – С. 276.
- 103 Кучабський В. Зазнач. праця. – С. 197.
- 104 Безручко М. Зазнач. праця. – С. 276.
- 105 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 35.
- 106 Миронович М. Між молотом і ковадлом // Календар „Дніпро”. – 1936. – С. 37.
- 107 Наливайко В. Спомини лікаря з Української війни 1918 – 1920 рр. // За Державність. – 1939. – Ч.9. – С. 138, 139.
- 108 ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арк. 175. У контексті цих даних дещо перебільшеними виглядають відомості білогвардійської розвідки, згідно з якими Армія УНР на 1 листопада 1919 р. мала налічувати у своєму складі не менш як 8 700 багнетів і 250 шабель (Див.: РГВА. – Ф. 39666. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 55 зв. – 56 зв.).
- 109 Шанковський Л. Українська галицька армія: Воєнно-історична студія. – Львів, 1999. – С. 246, 247. Докладніше див.: Ковальчук М. Невідома війна 1919 року. – С. 226 – 238.
- 110 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 121; Спр. 32. – Арк. 154, 185.
- 111 ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 481 а. – Арк. 248; РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 121; Спр. 25. – Арк. 273; Спр. 32. – Арк. 185.
- 112 Власов А. О бронепоездах Добровольческої армии // Военная быль. – 1970. – № 105. – С. 34.
- 113 Гражданская война на Украине 1918 – 1920. – Т. 2. – С. 488, 489.
- 114 Цит. за вид.: Удовиченко О. Зазнач. праця. – С. 207, 208.
- 115 ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 291, 291 зв.
- 116 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 173; Ф. 39666. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 125; Спр. 41. – Арк. 28; ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 43 а.
- 117 ЦДАВО України. – Ф. 1131. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 26.
- 118 ЦДІАУЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 12 – 13 зв., 33 – 35.
- 119 Див.: Тинченко Я. „Злій геній” Симона Петлюри: Розгадана таємниця отамана Волоха // Академія. – 1994. – Ч. 1. – С. 12.
- 120 Dąbrowski J. Zarys historji wojennej 45-go pułku piechoty strzelców Kresowych. – Warszawa, 1928. – S. 15.
- 121 Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – M/f. 92256 (Лист отамана Є. Коновалця до сотника Я. Чижка [б.д.]). – Арк. 846; ЦДІАУЛ. – Ф. 462. – Оп. 1. – Спр. 235. – Арк. 3.
- 122 Удовиченко О. Зазнач. праця. – С. 225.
- 123 Прохода В. Зазнач. праця. – Ч. 6. – С. 44, 45.
- 124 Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). – К., 2001. – С. 17.